

Visdommens lænker

Kommentarer til nogle nyere studier over 1700-tallets kristendomsundervisning

Af K.E. Bugge

I anledning af 200-året for stavnsbåndets ophævelse udgav Landbohistorisk Selskab i 1988 et værk skrevet af skolehistorikeren, mag.art. *Ingrid Markussen*. Værkets titel er »Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov«. Afhandlingens hovedtese er, at almueskolens undervisning har haft en hidtil upåagtet betydning for 1700-tallets samfundsudvikling og specielt for periodens reformarbejde. Dette positive samspil mellem den offentlige skoles undervisning og landboreformerne har, så vidt vides, ikke tidligere været emne for en videnskabelig monografi. Ud fra et almenhistorisk synspunkt er selve værkets idé derfor af betydelig interesse. På grund af det nære forhold mellem kirke og skole i datidens Danmark er værket tillige af væsentlig kirkehistorisk interesse. Det viser sig da også, at netop skolens kristendomsundervisning er genstand for forfatterens ganske særlige opmærksomhed. I en række udførlige sammenhænge bliver denne undervisnings formål, organisering, læremidler og videre betydning indgående behandlet. IMs afhandling repræsenterer således et bemærkelsesværdigt nyt bidrag til studiet af dansk kristendomsundervisning i 1700-tallet. Dette særlige forskningsfelt har i nogen grad været forsømt,¹ siden Michael Neiiendam udgav sine grundige studier.

I det følgende skal opmærksomheden udelukkende rettes mod de sammenhænge i værket, der kaster lys over kristendomsfagets historie i 1700-tallets skole. Det drejer sig om behandlingen af

- 1) Pontoppidans lærebog, »Sandhed til Gudfrygtighed« (1737),
- 2) Balles »Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion« (1791), og
- 3) Den gammeltestamentlige visdomslitteratur og apokryferne, der viser sig at have spillet en særlig rolle i lærebogsmaterialet.

De øvrige dele af værket må her lades ude af betragtning. Nogle introducerende bemærkninger af mere generel karakter vil imidlertid være på sin plads.

Umiddelbart fremtræder bogen som en videnskabeligt underbygget, men alment tilgængelig redegørelse. Den skal kunne læses og forstås af enhver læser uden specielle, akademiske forudsætninger. Et sådant

formål er tilgodeset ved den levende, fortællende udtryksform. En lang række fortrinlige illustrationer bidrager yderligere til at stimulere og fastholde læserens interesse. – Men bogen er også et videnskabeligt arbejde. Dette fremgår dels af det udførlige noteapparat, dels af den omfattende kilde- og litteraturfortegnelse, der afslutter værket.

Det er imidlertid et spørgsmål, om IM faktisk har fastholdt dette dobbelte formål. Hvis IM havde holdt sig for øje, at fremstillingen skulle kunne læses af enhver interesseret læser, så måtte man have forventet, at ord og begreber fra datidens sprogbrug, der ikke er umiddelbart forståelige for en nutidslæser, havde været forklaret. Nogle eksempler:

S. 36: »politien« (Citat fra Andreas Schytte), dvs. det ordnede, organiserede samfund. Sml. Holbergs ord om at »vove Liv og Blod for Politien« (ODS XVI, sp. 1113).

s. 187: »nogle sprog« (Referat af en betænkning af 4/9-1789. Sml. »bibelens sprog« s. 261), dvs. korte, fyndige formuleringer, specielt om bibelsteder (ODS II, sp. 616), sml. tysk »Sprüche«.

S. 193: »sangværk« (Citat fra J.F. Feddersen), dvs. klokkespil (ODS XVIII, sp. 772).

s. 195: »halgen middag« (Citat fra Joachim Junge), dialektalt udtryk for et mellemmåltid (ODS VII, sp. 778-779).

I disse og lignende tilfælde er den forudsætningsløse læser ladet i stikken.

Illustrationsmaterialet befinder sig, som allerede nævnt, på et fornemt niveau. Nogle af billedteksterne kunne imidlertid have været behandlet med større omhu.² – Citater gengives »med samtidens stavning, men med små begyndelsesbogstaver i navneord« (s. 334). Sandsynligvis er denne beslutning truffet for ikke at forskrække en moderne læser ved anvendelsen af store begyndelsesbogstaver. Endvidere er nogle steder aa rettet til å. Endelig bemærkes, at sammensatte navneord (f.eks. »Skole-Mesterne«), der i datidens lærebøger af pædagogiske grunde helt bevidst er delt i to, undertiden sammenskrives til ét.

Af disse iagttagelser fremgår, at selv om IM har besluttet kun at modernisere retskrivningen på et enkelt punkt, så har det ene skridt hurtigt ført det andet med sig. I virkeligheden havde det været langt det nemmeste at bibeholde originalernes retskrivning. Dette havde yderligere haft den fordel, at man derved havde bevaret den charmerende »duft af tiden«, som udgår fra originalernes retskrivning.

Efter disse generelle bemærkninger, der i det væsentlige vedrører

formalia, kan vi nu gå over til en drøftelse af afhandlingens indhold.

Pontoppidans lærebog

Langt den udførligste omtale af Erik Pontoppidans berømte lærebog »Sandhed til Gudfrygtighed« (1737) findes i kap. 2, i underafsnittet om »Skolens kristendomsundervisning«. De øvrige gange, bogen nævnes, er der tale om ganske korte en passant-bemærkninger. – Af speciallitteratur om lærebogen er anvendt Michael Neiiendam: Erik Pontoppidan II (1933) og sammes afhandling »Konfirmation og konfirmationsundervisning i ortodoksiens, pietismens og oplysningens tid«, trykt i Konfirmandundervisningen og konfirmationen, red. af L. Brøndum (1962).

Om lærebogens tilblivelse oplyses ganske kort, at den er en bearbejdelse af P. J. Speners »Einfältige Erklärung«. Der henvises til Neiiendams udførlige dokumentation af dette forhold. Om selve genren: Katekismus-*Forklaring*, berettes, at man »i denne periode« (s.60), »også før Pontoppidan« (s. 338 note 28) i undervisningen anvendte katekismen sammen med en udførligere lærebog eller »Forklaring«. Disse i sig selv ubestridelige oplysninger er imidlertid så kortfattede, at man ikke rigtigt får fat i omfanget og karakteren af denne særlige lærebogstradition. Ej heller bliver man opmærksom på den specielle rolle, Pontoppidans udgivelse var tiltænkt – og fik – i denne sammenhæng.

Forklaringsgenrens fremvækst på luthersk grund må ses i sammenhæng med udviklingen af katekismustraditionen omkr. 1600. Ortodoksiens intense bekæmpelse af kryptokalvinisme, sværmeri og papisme gav på undervisningens område anledning til udvikling af lærebogen i systematisk-teologisk henseende. Man foretager herunder en yderligere »forklarende« bearbejdelse af Luthers forklaringer med fremhævelse af særligt vigtige dogmatiske lærepunkter.³ På dansk grund introduceredes Forklarings-genren af biskop H.P. Resen i 1617-18.

Fra ca. 1660 til hen i 1720'erne udfoldede genren sig i rigt flor. Neiiendam anfører en lang række af de pågældende titler og oplyser, at næsten hvert stift havde sin egen katekismus-forklaring. Med udgivelsen af Pontoppidans lærebog skulle der nu ryddes op i dette virvar. Der skulle, med Neiiendams ord, gøres en indsats »for at skabe ensartet kristelig oplysning«. Den opgave, Pontoppidan fik overdraget, var at udarbejde »en normalbog for den danske kirke og skole« (1933, s. 81). Denne intention understregedes af det Kgl. reskript af 22/8-1738, hvorved bogen befaledes indført i almueskolen og latinskolen til at sikre den nye fromheds, pietismens, fremgang i Danmark på den måde, at den *erstattede* alle de andre lærebøger, der var i brug. Dette skete da

også i vid udstrækning, selv om udgivelsen mødte modstand rundt om i landet, og selv om adskillige præster langt op i århundredet fortsatte med at udarbejde og udgive deres egne Forklaringer.

Hvad angår IMs redegørelse for lærebogens indhold, giver hverken hendes behandling af de indledende afsnit eller hendes afsluttende refleksioner over langtidsvirkningen anledning til særlige bemærkninger. Det er derimod vigtigt at gøre rede for den overordnede forståelsesramme, der anvendes i gennemgangen af lærebogen, ligesom der kan være grund til at fremdrage nogle ejendommeligheder i brugen af citater.

Den overordnede tolkningsramme signaleres med udtrykket »*Hustavlens verden*«. Til forståelse af dette udtryk er det nødvendigt at gå tilbage til et af kapitlets tidligere afsnit, hvor udtrykket anvendes som overskrift. Selve ordet »Hustavle« er hentet fra inddelingen af Luthers lille katekismus. Allerede 2. udgaven fra maj 1529 indeholdt foruden de fem »Hovedstykker«, dvs. Loven (de ti bud), Trosbekendelsen, Fadervor, Dåben og Nadveren, tillige en såkaldt »Hustavle«. Derved forstås en samling skriftsteder, der belyser den enkeltes pligter i kald og stand.⁴ – Udtrykket »Hustavlens verden« hidrører iflg. IMs noter fra to svenske forskere, Hilding Pleijel og Egil Johansson.⁵ Ifølge disse kan udtrykket anvendes om den i luthersk tradition gængse samfundsopfattelse, ifølge hvilken menneskeheden inddeltes i tre »stænder«: 1) Den økonomiske eller huslige stand, 2) Den åndelige stand eller lærestanden, og endelig 3) Den politiske stand, regeringsstanden eller staten. Om dette samfundssyns rolle i kristendomsundervisningen skriver IM:

»Jævnside med den personlige tilegnelse af Luthers troslære går således den gejstlige opdragelse af befolkningen, bl.a. en opdragelse til lydighed over for kirkelige og statslige myndigheder og over for husfader/arbejdsgiver ... Børnelærdommen udgjorde det ideologiske fundament, som både kirke og stat byggede på.« (s. 50)

»Hustavlens verden« er således et ret omfattende begreb, der nok har rødder tilbage til »Hustavl« i Luthers lille Katekismus, men hvis betydning for tilværelses- og samfundsforståelse rækker langt frem i tiden.

Spørgsmålet bliver nu, hvad IM skal bruge denne indsigt i »Hustavlens verden« til. I første omgang har IM været opmærksom på den styringsmekanisme, som indlæringen af en lydighedsetik repræsenterede. I indledningen hedder det således, at »skolens kristendomsundervisning blev brugt til at fastholde bondebefolkningen i de religiøse og samfundsmæssige normer, som var kendte i landbosamfundet før landboreformerne« (s. 17). En sådan vurdering, ifølge hvilken skolens kri-

stendomsundervisning virkede »disciplinerende«, er ikke overraskende. Det er, som om man har hørt det før! Overraskende er det derimod, at IM ved en nærmere beskæftigelse med lærebogsmaterialet har opdaget dette materiales indholdsmæssige »rummelighed«, der i virkeligheden sprænger de strukturelle rammer, som udtrykket »Hustavlens verden« aftegner. Med andre ord er IM blevet opmærksom på kristendomsundervisningens personlighedsudviklende og dermed frigørende potentiale. Navnlig den pædagogiske anvendelse af visdomslitteraturen, et emne vi siden skal vende tilbage til, synes at have haft en sådan positiv betydning – også med henblik på landboreformernes gennemførelse. Denne undervisning har hjulpet landbefolkningen på vejen frem til en fri og mere selvstændig stilling i samfundet, som det pointeres i et afsluttende, opsummerende afsnit i værket (s. 320). Denne nuancerede bedømmelse af 1700-tallets kristendomsundervisning er ikke den mindst fortjenstfulde erkendelse i afhandlingen.

I det følgende skal fremdrages og drøftes nogle ejendommeligheder i brugen af citater fra Pontoppidans lærebog. For det første konstateres, at samtlige citater er hentet fra de første 60 sider af den over 200 sider store lærebog. Det virker lidt flot, at IM udtaler sig om lærebogen på dette begrænsede grundlag. Men, som Oscar Geismar en gang sagde, en smørstikker behøver jo ikke at æde hele drittelen! Alligevel må man sige, at man sandsynligvis ville have fået et lidt mere nuanceret indtryk af lærebogen, dersom der tillige var bragt citater fra de dele, der behandler troen, fadervor, dåben og nadveren.

Dernæst kan man undre sig over, at de citater, der skal illustrere »Hustavlens verden«, er hentet fra Pontoppidans gennemgang af de ti bud og ikke fra selve hustavlen. Forklaringen er, at Pontoppidan bevidst har renonceret på at behandle hustavlen som særskilt tekst. Efter sin gennemgang af »Catechismi Hoved-Parter« bekendtgør han efter at have nævnt den femte part: »Hvorefter følger Huus-Tavlen, som indeholder hvert Menniskes Pligt efter sin Stand, og denne findes her indført under fjerde og siette Bud« (Udhævet her). Denne redaktionelle ejendommelighed burde IM have gjort opmærksom på.

Endvidere studser man over udtrykket »Hustavlens anden del« (s. 63). Hvilken »anden del« er der tale om? Det kan ikke være anden del af de tre stænder, der opregnes tidligere, og som drejer sig om »Lærestanden«. Og her, på s. 63, er det et citat om husstanden, der skal eksemplificere hustavlens »anden del«. – Udtrykket »Hustavlens anden del« findes da heller ikke hos Pontoppidan. På lærebogens side 14 bruges overskriften »Lovens første Tavle« og på s. 35 finder man overskriften »Den anden Tavle«. Ser man på det indhold, der bringes under

disse overskrifter, er det klart, at Pontoppidan benytter sig af den traditionelle, kirkelige inddeling af de ti bud i »første tavle«, dvs. budene 1-3, der handler om menneskets forhold til Gud, og »anden tavle«, dvs. budene 4-10, der drejer sig om menneskers forhold til hinanden.⁶ Det er derfor nærliggende at formode, at IM har misforstået Pontoppidans tale om *lovens*, dvs. Moselovens to tavler, og har ment, at han her talte om hustavlen og forskellige dele af denne.

Endelig skal anholdes oplysningerne (s. 60 og 61) om, at lærebogen har 208 sider. Førsteudgaven fra 1737 har faktisk 227 sider (jf. Neiiendam 1933 s. 84). Hvad der er mere ejendommeligt, er, at fra og med tredje citat på s. 62 er *samlige sidehenvisninger forkerte*. Forklaringen fremgår af den på s. 61 bragte gengivelse af bogens titelblad. Her ses årstallet 1752. Slår man efter i 1752-udgaven, så passer alle sidehenvisningerne.

IM har ikke været opmærksom på, at bogen udkom med varierende sidetal. Allerede i udgaverne fra 1738 og 1739 tryktes bogen således, at den kun fyldte 160 sider, hvilket i sammenligning med 1737-udgaven betød en betragtelig reduktion på godt og vel 4 ark. Med de store oplag, der her var tale om, har denne reduktion medført en ganske væsentlig omkostningsbesparelse. Da der imidlertid fremkom stærke protester mod det komprimerede tryk (Neiiendam 1933, s. 87), valgte man derefter en mellemløsning, således at bogen udkom med et omfang på 208 sider. Dette betød ganske vist kun en mindre besparelse. Til gengæld var man så fri for videre vrøvl.

Sammenfattende kan om IMs behandling af Pontoppidans lærebog fastslå, at redegørelsen for bogens idéindhold er interessant på grund af det nye perspektiv, der anlægges og uddybes. Redegørelsen for bogens genre og udgivelsesbaggrund kunne med fordel have været uddybet, og IMs brug af citater rejser en række spørgsmål, der kræver nærmere forklaring.

Balles lærebog

Af N. E. Balles trykte forfatterskab har IM benyttet hans udgave af Luthers lille katekismus (1786) og især hans »Lærebog i den evangelisk-christelige Religion« fra 1791. De øvrige citerede og refererede aktstykker fra Balles hånd er enten utrykte visitatsberetninger (dog en enkelt trykt) eller senere trykte indlæg i forbindelse med den store skolekommissions arbejde i årene 1789-1814. De fleste af de mange gange, Balle omtales i afhandlingen, er det hovedsagelig hans biskoppelige embedsførelse, det drejer sig om. Bortset fra de ganske få gan-

ge, lærebogen nævnes en passant, er den udførligere omtalt en halv snes gange. Sammenholder man disse passager og overskuer dem under ét, får man et godt indtryk af bogens formål, særpræg og videre skæbne.

Af et citeret kommissions-aktstykke fremgår, at man på et tidligt tidspunkt forventede, at Balle forfattede »en passende kort og kjernefuld« lærebog (s. 173). Også hofpræsten Christian Bastholm medvirkede ved udgivelsen. Hans indflydelse synes dog at have været så begrænset, at det er berettiget, at bogen efter for eftertiden kom til at stå som netop »Balles lærebog«. Meningen med udgivelsen var, at den skulle erstatte Pontoppidans som officiel, autoriseret lærebog. Der kan derfor være god grund til at se nærmere på forskellen mellem disse to bøger.

I afhandlingen omtales Balles lærebog nogle gange som en »katekismusforklaring« (s. 186, 244, 309). Det er imidlertid tankevækkende, at Balle selv udtrykkeligt kalder den en *lærebog* og ikke en katekismusforklaring (s. 229, 283). Katekismusforklaring kunne man snarere kalde hans udførligt kommenterede udgave af Luthers lille katekismus fra 1786. Med udgivelsen af lærebogen i 1791 har Balle imidlertid forladt Forklarings-genren. Hans bog er ikke som Pontoppidans – eller hans egen bog fra 1786 – disponeret efter katekismens fem »hovedstykker«, men er systematisk-teologisk opbygget. Dette fremgår af kapiteloverskrifterne:

- I –Om Gud og hans Egenskaber
- II –Om Guds Gierninger
- III –Om Menneskets Fordærvelse ved Synden
- IV –Om Menneskets Opreisning ved Jesum Christum, Guds Søn, af sin Fordærvelse
- V –Om Synderes Deelagtiggjørelse i den af Christo forhvervede Naade og Salighed
- VI –Om Troens Frugter i et helligt Levnet
- VII –Om Hielpemidlerne til Troens Bestyrkelse og Gudfrygtigheds Fremvext
- VIII –Om Menneskets sidste Tilstand.

Dertil føjer sig en afsluttende opsummering i 14 punkter: Kort Indbegreb af den Evangeliske-christelige Religions Hovedlærdomme.

Efter sit anlæg er Balles lærebog således ikke en katekismusforklaring men et teologisk kompendium, en mini-dogmatik for børn og unge. Dette fremgår endvidere deraf, at Balles lærebog har en fremsættende, belærende form i stedet for katekismens og katekismusforklaringernes spørgsmål-svarmodel. Også i denne henseende betegner Balles lærebog et bemærkelsesværdigt brud med en omtrent 200-årig tradition, fra H. P. Resen og fremefter.

Afhandlingens udførligste karakteristik af lærebogen findes på siderne 186-187. Der berettes om bogens tilblivelse, og dens allerførste tekstafsnit citeres. Dernæst opridses den indholdsmæssige forskel mellem denne bog og Pontoppidans. Det fortælles, at »hos Pontoppidan lever endnu gammeltestamentlige fænomener som f.eks. engle«, mens Balle kun taler om synlige skabninger. Og mens Pontoppidan »ikke er bange for at pege på helvedets evige kval og pine«, kaldes den evige død hos Balle for »en høist ulyksalig tilstand«.

Til disse oplysninger skal bemærkes, at Balle faktisk også taler om engle, endda ret udførligt:

»§ 9. Gud haver, foruden Mennesket, ogsaa skabt andre fornuftige Væsener, som ere af en højere Natur, og kaldes Engle. Disse ere Aander, og have altsaa Forstand og frie Villie, men kunne ikke sees af jordiske Mennesker, uden Guds besynderlige [dvs. ekstraordinære] Foranstaltning, fordi de ikke have noget jordisk Legeme«.

(Balles lærebog s. 19)

Englenes egenart og virksomhed beskrives dernæst på lidt over en halv side (yderligere omtale s. 25, 33, og 101).

Fremdeles: Det er korrekt, at Balle ikke nævner ordet »Helvede«. I sin omtale af de fordømtes tilstand taler Balle dog om disses »Qval og Pine« (ibid. s. 101). I de ledsagende skriftsteder nævnes »den evige Ild«, der ikke skal slukkes. I det næstsidste afsnit af de opsummerende punkter tales om de ugudeliges straf med »Angest og Qval« i »de onde Aanders Selskab« (ibid. s. 104). – Helvedsforestillingen er der altså, selv om udtrykket ikke bruges.

IM har imidlertid ret i sin hovedpåstand: At Balles lærebog er præget af at være blevet til »i fornuftens tidsalder«, og at den i så henseende adskiller sig fra Pontoppidans. Dette synspunkt kunne med fordel have været yderligere uddybet. Det interessante ved Balles lærebog er, som Neiiendam skriver, at den repræsenterer »en blanding af ældre biblicisme og en specificeret dyds- og pligtlære« (1962, s. 58). Ifølge sin egen selvforståelse og således som samtiden i vid udstrækning opfattede ham, fremstod Balle som traditionens utrættelige vogter, som den overleverede, dogmatiske kristendoms forsvarer i en tid, hvor nyere opfattelser prægede kulturdebatten. En nærmere analyse af lærebogen viser imidlertid, at den er dybt præget af oplysningstidens tankegang. Dette fremgår bl.a. af den udførlige morallære, som bogen indeholder. Kapitel VI, der omhandler menneskets pligter over for Gud, næsten og sig selv, fylder 35 sider, dvs. lidt mere end en trediedel af bogen! Selve denne udførlighed og de mange snusfornuftige, etiske enkelt-anvisninger vidner om en tankegang, der er i overensstemmelse med tidens og

med skolekommissionens interesse for »sædelære« (s. 173). På dette punkt var Balle et barn af sin tid og tænkte dens tanker.

Om brugen af Balles lærebog berettes i flere forskellige sammenhænge til dels på grundlag af hidtil ukendt materiale. Bl.a. kan man læse om en Århus-biskops udførlige vejledning, der foreligger i en utrykt instruks.⁷ Men heller ikke autorisationen af Balles lærebog forhindrede, at andre lærebøger i tiden derefter så dagens lys.

Sammenfattende kan om behandlingen af Balles lærebog siges, at selv om denne omtale foreligger spredt på forskellige afsnit af afhandlingen, så gives der her en god og alsidig præsentation. Man kan sætte spørgsmålstejn ved visse formuleringer og nok have ønsket visse vurderinger uddybet. – Som noget fortjenstfuldt må især to punkter fremhæves: 1) At redegørelsen er solidt forankret i en skildring af den store skolekommissions arbejde, og 2) At vi får uddybet vort kendskab til, hvorledes lærebogen blev modtaget og brugt.

Ordsprogene og Sirak

I det foregående er IMs behandling af to vigtige lærebøger, Pontoppidans fra 1737 og Balles fra 1791, blevet kommenteret. Det er herunder bl.a. blevet konstateret, at IMs beskæftigelse med kilderne har ført hende ud over en på forhånd given forståelsesramme frem til en mere nuanceret vurdering. Det er netop sådanne uventede opdagelser, der gør IMs værk til spændende læsning.

Den vigtigste uforudsete opdagelse i IMs arbejde er imidlertid fremkommet på et andet grundlag end det hidtil omtalte. Ved i sin forskning at inddrage ikke blot lærebøgerne i kristendomskundskab, men tillige de i tiden anvendte læremidler i læsning og skrivning, er det gået op for hende, i hvilket omfang den bibelske tankeverden også prægede indlæringen i disse almindelige færdigheder. IM erkendte, at hun ville begå »en forskningsmæssig dumhed« (s. 16), dersom hun ikke analyserede og levede sig ind i denne tankeverden. Herunder opdagede hun, at Gamle Testaments *Apokryfer* i denne sammenhæng har haft en helt gennemgribende, men hidtil overset betydning.

Ved Apokryfer forstås de gammeltestamentlige skrifter, der i luthersk tradition ikke medregnes til de autoriserede skrifter. Ifølge Luther var apokryferne ikke i egentligste forstand hellige skrifter, men dog »gode og nyttige at læse«. Apokryferne var derfor medtaget endnu i 1700-tallets bibeludgaver, men er siden gledet ud (se nærmere ndf.), af hvilken grund de i vore dage er ukendte for de fleste.

Af de apokryfe skrifter synes især Siraks bog at have spillet en rolle

for udformningen af 1700-tallets livsforståelse. Fra dette skrift er hentet udtrykket »*Visdommens lænker*«, der af IM forklares som

»en evig stræben efter at tilpasse sit jordiske liv til det kommende, deriblandt at finde sin plads i det verdslige samfund og udnytte de muligheder, som forsynet havde nedlagt i én« (s. 16).

Således forstået får apokryferne en afgørende betydning i studiet af 1700-tallets mentalitetshistorie. Men også den visdomslitteratur, der er repræsenteret inden for rammerne af de autoriserede bibelske skrifter, kom i denne sammenhæng til at spille en vigtig rolle. Det drejer sig først og fremmest om Ordsprogenes bog, men i nogen grad også om Salmernes bog.

Den hermed skitserede erkendelse repræsenterer en interessant ny tilgang til studiet af kristendomsundervisningen i 1700-tallet. Det understreges, at denne undervisning ikke blot fandt sted på grundlag af de autoriserede lærebøger i kristendomsfaget, men tillige på mere indirekte måde inden for indlæringen af almene færdigheder som læsning og skrivning. Til læse- og skriveøvelser anvendtes i vid udstrækning netop tekster fra Sirak og Ordsprogenes bog.

De vigtigste sammenhænge, i hvilke apokryfer og visdomslitteratur behandles, foreligger i værkets kapitler 2 og 9. Derudover kan der være grund til at gå ind på enkelte sammenhænge i kapitlerne 11 og 12. De to førstnævnte kapitler er imidlertid dem, der først og fremmest påkalder sig interesse.

Apokryfer, oversættelser og salmer

Første underafsnit af kap. 2 bærer overskriften »Siraks bog og Salomons ordsprog«. Det fastslås, at når Siraks bog gang på gang dukker op i undervisningsmaterialet, skyldes det den enkle omstændighed, at skriftet fandtes i datidens udgaver af Gamle Testamente. Derpå hedder det:

»Siraks bog tilhører de såkaldte apokryfe skrifter, som blev fjernet fra det Gamle Testamente ved den ny bibeloversættelse i begyndelsen af 1800-tallet. Siden er den gået mere eller mindre i glemmebogen, og det må være forklaringen på, at den har været så upåagtet i den skolehistoriske forskning« (s. 65).

Disse oplysninger rejser især to spørgsmål: a) Hvilken »ny bibeloversættelse« fra begyndelsen af 1800-tallet er der tale om? Og b) Hvad er forklaringen på dette overraskende traditionsbrud: At man udelader apokryferne af Gamle Testamente?

Ad a: Ved 1800-tallets begyndelse havde man i Danmark to sideløbende traditioner vedr. oversættelsen af bibelen. Dels var der – for nu at anvende Povl Otzens udtryk⁸ – den *folkelige* tradition, der i sidste instans gik tilbage til den første helbibel på dansk, Christian III's bibel fra 1550, som byggede på Luthers oversættelse. Dels havde man en *lærd* tradition, der gik tilbage til H. P. Resens oversættelse fra 1607, som er en ny oversættelse af den hebraiske og græske grundtekst. Både »folkebibelen« og den »lærde« oversættelse revideredes flere gange. Folkebibelen, der i 1700-tallet opnåede en udbredt popularitet, tryktes bl.a. under titelen »Huus- og Reysebibel«. Denne synes ikke at være genoptrykt senere end 1802. Der kom derfor ikke nogen ny oversættelse af denne bibel i begyndelsen af 1800-tallet. – For den lærde bibeloversættelses vedkommende kom en ny oversættelse af *Ny Testamente* i 1819. Men den tidligere oversættelse af *Gamle Testamente, der medtog apokryferne, optryktes op igennem århundredet*. Og den nye oversættelse af Gamle Testamente, der kom i 1871, medtog ligeledes apokryferne. Hvilken »ny bibeloversættelse« uden apokryferne fra 1800-tallets begyndelse kan der da være tale om?

Ad b: IM har ret i, at der skete noget på dette område i første halvdel af det nittende århundrede. Det britiske bibelselskab (stiftet i 1804) fik i 1814 et datterselskab i Danmark. I samarbejdet mellem disse to selskaber opstod en langvarig strid,⁹ der først afsluttedes med en kompromisløsning i 1872. Striden drejede sig om, hvorvidt apokryferne skulle trykkes i danske bibeludgaver, der helt eller delvis blev finansieret af det britiske moderselskab. Under indflydelse af reformert tradition afviste det britiske selskab at medvirke til udgivelsen af bibler, hvor apokryferne var medtaget. På dette punkt stod det britiske selskabs repræsentanter i Danmark stejlt over for deres danske samarbejdspartnere, hvis holdning var bestemt af den lutherske tradition. En eftervirkning af dette røre var, at Jacob Christian Lindberg, Grundtvigs trofaste medstrider, i årene 1837-56 udgav en oversættelse af hele bibelen, hvor han udelod apokryferne.¹⁰ – I 1872 fik det britiske selskab en begrænset tilladelse til i Danmark at forhandle bibelen uden apokryferne. Optryk af disse bibler synes ifølge Det Kongelige Biblioteks kataloger at være ophørt i 1904. Resultatet blev dog, at man i det 20. århundrede har danske bibeludgaver både med og uden apokryferne. Udgaver, der medtager apokryferne, kom f.eks. i 1909, 1936, og 1950-52.

På denne baggrund burde IMs oplysning have været formuleret mere præcist på følgende måde: I løbet af 1800-tallet førtes en kraftig debat

om apokryfernes hjemstedsret i danske bibeludgaver. Resultatet blev, at det nu i det 20. de århundrede er almindeligt, at bibelen trykkes uden disse skrifter.

Herefter skal anføres nogle kommentarer til IMs anvendelse af citater. Efter nogle karakteriserende bemærkninger om Siraks bog og Ordsprogene oplyses, at citaterne er hentet fra »den nutidige mere mundrette oversættelse, da det her mindre drejer sig om et kildestudium end en præsentation af tanker« (s. 66). Argumentet, der fremføres til fordel for valget af en moderne oversættelse som tekstgrundlag, holder imidlertid ikke stik. Af to grunde: 1) Hvis det gælder om at leve sig ind i, hvad datidens mennesker tænkte, sagde og gjorde, da gælder det om at få fat på nøjagtigt de ord og vendinger, der bestemte tanke, tale og adfærd. – 2) Argumentationens afsluttende passus: At det drejer sig om en præsentation af *tanker*, forudsætter, at der er tale om, at den samme tanke kan udtrykkes lidt forskelligt i de forskellige bibeloversættelser. Dette gælder da også i nogle tilfælde. I andre, derimod, gælder, at en ny oversættelse bygger på en ny forståelse af de pågældende ord. Ved at ændre på oversættelsen, ændrer man i mange tilfælde også meningen. IM burde derfor som tekstgrundlag have valgt en af de oversættelser, der var i brug i datiden. IM er iøvrigt selv opmærksom på, at forskellige oversættelser kan medføre en meningsforskydning, jf. hendes sammenligning af en dansk og en svensk oversættelse af et bestemt sted hos Sirak (s.70).

Den forbindende tekst mellem citaterne giver ikke anledning til særlige bemærkninger. Det skulle da lige være, at der både tales om, at oplysningstiden medfører et brud med mange af de hos Sirak udtrykte holdninger (s. 68), og om, at »Sirak også kunne bruges af den efterfølgende oplysningstid« (s. 71). Det havde været nærliggende at sammenbinde disse to – hver for sig rigtige – betragtninger i en elegant sløjfe, hvor der blev sagt lidt om brud og sammenhæng.

Et af kapitlets afsluttende afsnit handler om »Davids salmer«. Med rette har IM fremdraget disse tekster. »Davids Psaltere« var ikke blot nævnt i selve skoleloven fra 1739¹¹ men spillede også en rolle i kirkens gudstjeneste og blev desuden i særskilte udgaver anvendt som opbyggelsesbog. Træffende bemærkes, at beskæftigelsen med Det gamle Testaments salmer må have givet børnene »oplevelser, poetisk bevidsthed og en billedsproglig træning, som vi ikke må overse ved en vurdering af periodens undervisning« (s. 73). Bemærkningen rejser umiddelbart spørgsmålet, om ikke også andre poetiske tekster anvendt i undervisningen kunne have givet eleverne et tilsvarende udbytte? Flere steder i afhandlingen¹² nævnes inddragelsen af kirkesalmer. I den forbin-

delse havde det været nærliggende at rette søgelyset mod salmerne i datidens officielle salmebog: Pontoppidans fra 1740. Også tekster fra denne salmebog kunne have fortjent en grundig behandling. Dette materiale er IM imidlertid ikke gået nærmere ind på. Det kan således konstateres, at mens IM fortjenstfuldt fremdrager lærebogsundervisningens sammenhæng med indlæringen af læse- og skrivefærdighed, er kristendomsundervisningens sammenhæng med kirkens gudstjeneste et perspektiv, der kun lige antydes, men iøvrigt ikke nærmere behandles.

Kapitlet afrundes med følgende sammenfattende bemærkning, der peger fremad mod den store reformperiode i århundredets slutning:

Det er af stor betydning for vurdering af udviklingen i landbosamfundet under landboreform-årene, at de bibelske tekster viste sig at være så rummelige, at de kunne bruges i oplysningens tjeneste overfor både børn og voksne« (s. 74).

Spørgsmålet bliver da: Bruges, hvorledes ?

Oplysningstidens nye kristendomsundervisning

Afhandlingens kapitel 9 omhandler de gennemgribende ændringer af landsbyskolens undervisning, der var inspireret af oplysningstidens nye kultursyn. Indledningsvis konstateres, at man på kristendomsundervisningens område kan iagttage en massiv indflydelse fra hertugdømmerne og Nordtyskland. At det forholdt sig således forekommer IM ejendommeligt i betragtning af den betydning, som franske og engelske idéer faktisk havde i oplysningstiden. Men, »så vidt vides, blev ikke én eneste fransk eller engelsk lærebog oversat og brugt til skoleundervisning« (s. 186). Hertil kan imidlertid siges, at dette ikke er så mærkeligt endda. På kristendomsundervisningens særlige område måtte det være mere nærliggende at oversætte lærebøger fra det lutherske Nordtyskland end fra det katolske, subs. reformerte, Frankrig eller fra det anglikanske, subs. frikirkelige England. På den almindelige moralundervisnings område nærede man dog ikke tilsvarende betænkeligheder. En del moraliserende børnelitteratur af fransk og engelsk oprindelse blev faktisk oversat. Nogle tidstypiske eksempler skal nævnes:

Marie le Prince de Beaumont: *Magazin for Børn* efter den franske Original oversat og til Danske Lærerinders egentlige Brug indrettet ved Jo. Chr. Schönheider, 1-4 (1763-64). – Fortsat i 1780-81.

J. C. Hedegaard: *Kirsten og hendes Børn*. En Landsbye-Scene for Børn omarbejdet efter den engelske Original: *Virtue in a Cottage or a Mirror for Children in humble life* (1801, 2. udg. 1804).

M. Hallager: Smaa muntre Historier og Fortællinger, blandede med fornøielige Samtaler, indrettede efter Børns Fatte-Evne. En Nytaarsgave for 1801. (Uddragne af *Historiettes et Conversations à la portée des enfants*, par S. H. Catel).

Anne Letitia Barbault: Læsebog for smaae Børn fra 3 til 5 Aar. Oversat fra Engelsk ved Gottfried Fibiger (1803).

(Som kuriosum skal nævnes, at engelske ordsprog, »Lystige Historier« og »Moralske Fabler« også indgik i fremmedsprogs-undervisningen, jf. Theodor Arnolds *Grammatica Anglicana et Danica concentrata*, Kbh. 1770).

Tidens velkendte interesse for moralundervisning (»Sædelære«) belyses i den efterfølgende – meget udførlige – behandling af J. F. Feddersens lærebøger, en omtale, der strækker sig over flere underafsnit. Det er i den sammenhæng, at den gammeltestamentlige visdomslitteratur og Siraks bog atter dukker op. Af andre eksempler på visdomstekster anføres et par citater fra Jobs bog og fra Davids salmer.

Som noget bemærkelsesværdigt noterer IM, at Feddersen også henviser til antike filosoffer som Pytagoras, Sokrates, Platon, Solon, Seneca og Marcus Aurelius. IM finder, at det er karakteristisk for »oplysningstidens indtrængen i det menneskelige intellekt og psyke«, at man nu også kan inddrage de »førkristne filosoffers høje agtelse af visdom og dyd« (s. 193). – Det skal ikke bestrides, at en bred tolerance over for ikke-kristne religioner og livssyn er karakteristisk for oplysningstiden. Det klassiske eksempel på en sådan holdning er Lessings »Nathan der Weise« (1779). Hvad angår forholdet til den antike dyds- og visdomslære er der imidlertid mere kontinuitet, end IM synes at mene. Melancthon henviste til antikens moralske fortællinger (Dette nævnes s. 190), og Luther selv udgav *Æsops fabler* i 1529-30. Grundlaget for denne holdning og praksis var den overbevisning, at den klassiske, græsk-romerske litteratur repræsenterede et *alment* dannelsesgrundlag, der var *fælles* for alle uanset religiøs overbevisning. Ud fra en lignende vurdering betragtede man op gennem de lutherske århundreder den klassiske filosofi og logik, der doceredes under det filosofiske fakultet, for en alment dannende kulturtradition, hvis tilegnelse var den selvfølgeligste forudsætning for videre studier under de øvrige fakulteter: Det teologiske, medicinske og juridiske. Med hensyn til værdsættelsen af den antike kulturarv foretager oplysningstiden derfor ikke et egentligt brud med fortiden, men viderefører og accentuerer opfattelser, der allerede var til stede i traditionen. At bestemme den antike kultur som »førkristen« er derfor at indføre en moderne sondring. 1700-tallets mennesker levede i et kulturelt rum, hvor arven fra antiken var et selvfølgeligt og påskønnet inventarium.

I de derpå følgende afsnit gennemgås Ove Mallings »Store og gode Handlinger« og F. E. v. Rochows »Der Kinderfreund« (1776, oversat 1777), en læsebog, der ifølge IM »slog igennem med et brag« (s. 201). Derpå præsenteres læsebøger udarbejdet af Morten Hallager, Thomas Rasmussen, Bone Falch Rønne og flere andre. Denne gennemgang af tidens nye læsebøger er ikke alene udførlig, men også særdeles lærerig. Gennemgangen danner grundlag for den interessante iagttagelse, at

»Det afgørende nye i oplysningstidens undervisning blev, at børnenes læseindlæring nu skulle foregå ved hjælp af en *læsebog* og ikke ved katekismus og forklaring« (s. 200, udhævet her).

Hensigten var ikke at fjerne det religiøse indhold fra undervisningen, men »at omdanne det til moralsk undervisning«, der byggede på fællesmenneskelige værdier (s. 200 f). Det, der sker, er, 1) at man foretager den *principielle* nyvurdering, at religionens centrale indhold er moralen, jf. iøvrigt ovf. om Balles lærebog, – og 2) at man træffer en ny *metodisk* beslutning: At moralundervisningen bedst kan gennemføres ved hjælp af læsebogen – ikke som hidtil på grundlag af de to lærebøger, Katekismen og Forklaringen.

Når dette er sagt, kunne tillige tilføjes, at *bruddet* med den af pietismen dominerede pædagogik var trådt endnu tydeligere frem, dersom IM i kapitel 2 ikke så ensidigt havde fokuseret på moralundervisningen i Pontoppidans gennemgang af de ti bud. Når vægten den gang (i kap. 2) lå på denne del af Pontoppidans bog, skyldes det, at det var IMs interesse at eftervise, at »Hustavlens verden« også var repræsenteret i et dansk materiale. Dette har på den anden side medført, at talen om brud til en vis grad sløres af den konstaterbare *kontinuitet*, der ligger i den *fælles* interesse for moralundervisning.

IM påviser, at den gammeltestamentlige visdomslitteratur og Sirak er repræsenteret også i v. Rochows læsebog. En række citater anføres og kommenteres. Visdomslitteraturen gør sig pudsigt nok også gældende på et punkt, IM ikke er opmærksom på. I en omtale af Thomas Rasmussens ABC (1787) bemærker IM, at mønsterbarnet den dydige Susanne »uvidt af hvilken grund« i bogens følgende udgaver skrifter navn til Kristiane. Navneskiftet skyldes naturligvis datidens indgående kendskab til apokryferne. Navnet Susanne gav læserne en alt for hurtig association til den lidt vovede historie om Susanne i badet (Tilføjelser til Daniels bog).

Den gammeltestamentlige visdomslitteratur og Sirak møder man atter i den efterfølgende omtale af tidens reformarbejde m.h.t. *skriveun-*

dervisingen. Denne sammenhæng strækker sig over flere afsnit, reelt over resten af kapitlet.

Skriveundervisningen gennemførtes sædvanligvis ved hjælp af trykte skrive-forskrifter. I disse forskrifter forekom gammeltestamentlige skriftsteder hyppigt som eksempler, børnene passende kunne afskrive under deres øvelser i den vanskelige skrivekunst. I Terkel Kleves forskriftsamling (1785) citeres Siraks bog kap. 39. IM bemærker til dette citat, at det ikke helt følger den gældende bibeloversættelse. En tilsvarende bemærkning kunne have været anført i forbindelse med præsentationen af C. C. Birchs utrykte forskriftsamling fra 1784. Nogle eksempler:

Birch 1784

Ordspr. 6, 6-11

»Du dovne, gak hen til myren. Giv agt paa den og bliv klog.«

Luther-bibelen

»Du Lade! gak hen til Myren; giv Agt paa hendes Sæd [dvs. skik], og bliv viis.«

Den rev. Resen

»Du lade! gak til myren, see dens veye, og bliv viis.«

Ordspr. 14,8

»Kundskab om sig selv er en frugt af den sande viisdom.«

»Det er den kloges Viisdom, at han agter paa sin Vey.«

»Det er den trædskes viisdom, at forstaae sig paa sin vei;«

Ordspr. 19,17

»Hvo som er barmhiertig imod den fattige laaner Gud, og han skal rigelig giengælde Ham endog den ringeste velgierning.«

»Hvo som forbarmer sig over den Fattige, han laaner HERREN; han skal betale ham Got igien.«

»Hvo som forbarmer sig over den ringe, laaner HERREN; og han skal betale ham hans velgierning.«

(Alle tre citater anføres på s. 227).

Heraf ses, at Birchs gengivelse af bibelens ord er præget dels af en – utvivlsomt pædagogisk begrundet – *forenkling*, dels af en *fortolkning*. Vedrørende dette sidste bemærkes, hvorledes bibeloversættelsernes tale om at agte på, subsidiært forstå sig på sin vej, hos Birch fortolkende omskrives til »Kundskab om sig selv«. Det bibelske udtryk »vej« (vandel, levevis) er bredere. Det omfatter ikke blot pligterne over for sig selv, men også pligterne over for Gud og næsten – for nu at anvende Balles tredeling. – I det tredie citat foretager Birch en fortolkende tilføjelse: »endog den ringeste velgierning«.

Afrunding og perspektivering

I værkets afsluttende kapitler fremdrages endnu en gang nogle af de tidligere nævnte erkendelser vedr. 1700-tallets kristendomsundervisning. Imidlertid opridses her nogle perspektiver frem til udviklingen i det følgende århundrede.

Fra indledningen til 1814-loven citeres en formålsbestemmelse, der understreger det ønskelige i, at ungdommen lærte »hvad enhver skylder Gud, sig selv og andre« (s. 289). Hertil bemærker IM:

»Formuleringen falder godt i tråd med de nye pædagogiske idéer om personlighedsdannelse, som dukkede op i begyndelsen af århundredet med nyhumanisme og nyromantik.«

Uanset hvorledes man bedømmer affiniteten til tidens nyere pædagogiske strømninger, er det oplagt, at der her er tale om et skjult citat fra Balles lærebog, nærmere bestemt fra pligtlæren i kapitel VI (jf. ovf.).

Endvidere gøres rede for den markante forskel mellem 1736 og 1814. Den gang var elevernes kundskaber i læsning af »religiøse tekster« forudsætning for at blive konfirmeret. I 1814 var indlæring af alle fag, altså også af skrivning, regning og læsning af »verdslig« litteratur blevet forudsætning for antagelse til konfirmationsforberedelse. Derpå hedder det:

»Denne tætte forbindelse mellem skolens kundskabsmål og kirkens konfirmationsforberedelse skulle i de kommende årtier vise sig at blive den måske mest effektive garanti for indlæring af læse, skrive- og regnefærdigheder i befolkningen« (s. 293).

Kirkens aktive og konstruktive rolle i kultur- og samfundsudviklingen sættes hermed ind i et nyt perspektiv. En tilsvarende positiv bedømmelse finder man – knap så uventet – i omtalen af grundtvigianismen og den Grundtvig-Kold'ske skole.

Dernæst vender IM atter tilbage til sin kære Sirak. Om landbefolkningens krav vedr. medbestemmelse over skolen hedder det, at man heri »stadig var i overensstemmelse med Siraks opfattelse af visdommens værdi« (ibid.). For tilfulde at forstå denne pasus er det nødvendigt at blade tilbage til kapitel 2, hvor det hedder:

»Der ligger altså i Siraks leveregler en rummelighed og en mulighed for den enkelte igennem sin egen udvikling på visdommens vej at ændre sin egen tilværelse« (s. 71).

Her understreges det frigørende potentiale, der også lå i begrebet »Visdommens lænker«, i et langtrækkende perspektiv.

Afhandlingens næstsidste kapitel, kap. 12, rummer flere passager, der illustrerer tidens tanker om kristendomsundervisning og morallæ-

re, men med nye eksempler. Noget egentligt nyt føjes dog ikke til. Det skulle da være de sammenhænge, hvor det påvises, at forsynstanken kunne bruges til at begrunde både et statisk samfund og en vis stands-cirkulation.

Til IMs bemærkning om, at »Den ny bibelinteresse, der vokser frem i begyndelsen af 1800-tallet, interesserede sig ikke for det Gamle Testamente« (s. 324), må knyttes visse forbehold. N. F. S. Grundtvigs dybe inspiration fra Det gamle Testamente viser sig både i hans salmedigtning og i hans historieskrivning. Jacob Christian Lindbergs største bedrift som bibeloversætter er hans oversættelse af Gamle Testamente, mens hans oversættelse af Ny Testamente er blevet karakteriseret som »et svagere arbejde« (Otzen 1949, s. 36). Endelig udgav C. A. H. Kalkar i samarbejde med andre en ny oversættelse af Gamle Testamente i 1844-47.

I sammenligning med de tidligere kapitler bringer disse to afslutningskapitler ikke meget nyt, men dog noget. Især kan der være grund til at bemærke overvejelserne vedr. visdomslitteraturens og Siraks mere langtrækkende virkninger samt påvisningen af kirkens positive betydning for den praktiske gennemførelse af 1814-lovens bestemmelser.

Konklusion

At have set og påtaget sig den opgave at analysere almueskolens undervisning med særligt henblik på denne undervisnings betydning for landboreformerne repræsenterer et vægtigt bidrag til at føre dansk skolehistorisk forskning et skridt videre. Fokuseringen på den bibelske tankeverdens indflydelse vidner om en sikker sans for at få fat på noget grundvæsentligt i datidens livs- og samfundsforståelse. Herunder er det fortjenstfuldt, at IM har fremdraget den gammeltestamentlige visdomslitteratur og apokryfernes betydning samt givet et bud på, hvorfor netop dette perspektiv hidtil har været overset af forskningen. Fremdeles har IM i sin tolkning af 1700-tallets livsforståelse inddraget nogle svenske studier over »Hustavlens verden« og har på frugtbar måde udvidet denne forståelsesramme.

Et omfattende og ikke altid let tilgængeligt materiale er fremdraget og bearbejdet. Den udførlige gennemgang af oplysningstidens læsebøger og skriveforskrifter (herunder utrykt materiale) betegner en videnskabelig landvinding, i kraft af hvilken vor viden om datidens pædagogiske teori og praksis er blevet væsentligt udvidet. – De mere langtrækkende perspektiver, der oprulles til sidst, repræsenterer idéer mere end egentlige resultater. Men også sådanne perspektiver kan ansprende til nye studier.

En række konkrete fejl, misforståelser og uklarheder er konstateret. Yderligere har der været anledning til at supplere de givne oplysninger. Endelig har det været nødvendigt at diskutere nogle beslutninger af metodisk art, f.eks. vedr. det tekstgrundlag, der er valgt, når apokryferne skal citeres. Det afgørende i denne sammenhæng er imidlertid, at der er tale om begrundede beslutninger, som netop fordi de er begrundede, lader sig diskutere.

Kort sagt: IMs afhandling er et værk, som enhver med interesse for dansk kristendomsundervisnings historie kan og bør fordybe sig i.

Noter

1. Dog kan henvises til K. E. Bugge: Balthasar Petersens lærebog, IN Svend Åge Karup, Jakob Rod og Gudmund Tybjerg (red.): 1788-1988, Tønder Statseminarium. Et jubilæumsskrift (Tønder 1988).
2. Et enkelt eksempel kan belyse dette. På s. 50 ses en fotografisk gengivelse af en interessant »christelig Huustavle«, som IM har fundet i Års Museum. I billedteksten citeres bl.a. to linier, der på hustavlen er anbragt under et billede af Skt. Peder: »Gud alting vende til sidste ende«. Der står faktisk »Til bedste Ende«. Forskellen er ikke ligegyldig. Her hentydes nemlig til forsynstankens klassiske bibelsted, hvor Josef i slutningen af I. Mos. kap. 50 siger til sine brødre: »I tænkte ondt om mig, men Gud tænkte at vende det til det gode...« Altså »vende til bedste Ende.«
3. Jf. H-J. Fraas: Katechismustradition. Luthers kleine Katechismus in Kirche og Schule (Göttingen 1971) s. 91 f og 97.
4. Hustavlens tekst findes bl.a. i Luthers Skrifter i Udvalg, bd. 2 (1963) s. 261-264.
5. Hilding Pleijel: Husandakt, husaga, husförhör i Stockholm (1965): Hustavlans värld (1970). – Egil Johansson: Den kyrkliga lästradition i Sverige – en konturteckning, IN konferencerapporten Ur nordisk kulturhistoria (Jyväskylä 1981). – I nærværende sammenhæng kan der være grund til at fremdrage Brynjar Haraldsø's træffende bemærkning om Pontoppidans lærebog: »den politiske virkelighed med eneveldig kongedømme har ført til en specielt sterk markering av kongens person, myndighet og makt, like ens en fremhevning av øvrigheten som øvrighetspersoner og en patriarkalsk samfunnsforståelse.« (Haraldsø, red.: Kirke-skole-stat 1739-1989 (Olo 1989) s. 31).
6. Denne fordeling af de ti bud på to tavler er ofte illustreret i billedkunsten, se f.eks. Bibelen i kulturhistorisk lys, bd. 1 (1968) s. 314.
7. S. 348 note 4. – »Udførelse« må være en fejlskrift for »Indførelse«. – Iøvrigt skal opmærksomheden henledes på Balles egen festlige skildring af, hvorledes han selv bar sig ad, når han underviste efter lærebogen, se Den Danske Kirkes Historie red. af Hal Koch og Bjørn Kornerup bd. V (1951) s. 438-439.
8. Povl Otzen: Hvorledes Danskerne fik deres Bibler (1949).
9. Se herom Bent Noack i Bibelen i kulturhistorisk lys, bd. 1 (1968) s. 34 f og J. P. Asmussen ibid. bd. 6 (1970) s. 48 ff.
10. J. C. Lindbergs begrundelse for at udelade apokryferne er udførligt citeret af Lars Kruse-Blinkenberg i Kirkehistoriske Samlinger 1989 s. 193 f.
11. Forordning om Skolerne på Landet i Danmark (23/1-1739) § 30.
12. S. 12, 141, 173, 223, 229, 238 og s. 348 note 12.

Summary

The Chains of Wisdom – Comments on some recent studies in the field of 18th and 19th century religious education

Under the title »The Chains of Wisdom« which is a quotation from the Book of Sirach, one of the Old Testament Apocrypha, the historian Ingrid Markussen in 1989 published an extensive study on the development of Danish public education in the 18th and early 19th century. Due to the close relationship between church and school during that period this study is of considerable interest also in a perspective of church history. On this background the present review focuses on the presentation of the two dominant manuals for Christian/Religious education and on the educational influence of the apocrypha.

The first manual, published by Erik Pontoppidan in 1737, represents the pietistic tradition, whereas the second manual, published by N. E. Balle in 1791, is a product of the age of enlightenment. IM's presentation of these manuals is critically evaluated. A number of formal and factual errors are listed, and the historical context of these publications is sought understood in the wider perspective of Lutheran education.

IM's study provides new insights into the decisive role played not only by the two manuals of Pontoppidan and Balle, but also by the apocrypha. Due to a debate between representatives of the »The British and Foreign Bible Society« and their Danish counterparts during the 19th century, the traditional Lutheran practice of incorporating the apocrypha in the official version of the Bible was seriously questioned. As a result the apocrypha are usually omitted from Danish bibles in the 20th century. The actual influence of these texts on the formation of the spiritual atmosphere of former centuries has therefore been underestimated in modern research.

The study of IM has demonstrated that the »Chains of Wisdom« are not only to be conceived as disciplinary measures imposed by the political powers. This negative evaluation is often found in current research. On the contrary, the stimulation of religious education towards personal development has also offered a positive, emancipatory contribution to social and political development in Denmark.

Professor, dr. theol. K. E. Bugge
Dronningeengen 22
2950 Vedbæk